

מצפה, מושבה בגליל התחתון

כתב: יואב רגב - איש ידיעת הארץ וחוקר תולדות ארץ-ישראל בזמן החדש.

מצפה היא אחת מן המושבות, אשר הקימה חברת יק"א בגליל התחתון המזרחי בשלהי ימי 'העלייה הראשונה' ובימי 'העלייה השנייה', בין השנים 1901-1908.

מצפה שוכנת בשוליה הצפוניים של רמת פוריה בואכה בקעת ארבל, צופה אל הגולן, מרום הגליל, הגולן ואגן הכנרת, מגובה של כ-85 מ' מעל פני הים. בקירבתה נבעו מעיינות ששפיעתם הייתה דלה ביותר, ומהם ניזונו גם בדווים, שמאהליהם נמצאו דרך קבע בבקעת ארבל. אדמות הבקעה עובדו על-ידם ועל-ידי תושבי הכפר הסמוך חטין, ששכן (עד יולי 1948) במערב הבקעה סמוך לעינות נבי שועיב.

כשאר מושבות הגליל התחתון המזרחי, שהוקמו על-ידי יק"א, הייתה מצפה אמורה להתבסס על גידולי הפלחה, ולהיסמך על מי גשמים בלבד. הממוצע הרב-שנתי של כמויות המשקעים באיזורה הוא 437 מ"מ, כמויות שעליהן ניתן לבסס משק הפלחה, אלא שבממוצע בכל שנה שלישית מיובל שנותיה הראשון של המושבה פקדה בצורת קשה את מרחבה. בשנים רבות היה פיזורן של כמויות הגשמים לאורך עונות השנה בלתי-יציב, ועל-כן נפגעו יבולי הבעל פגיעה קשה ביותר.

יק"א הייתה מעורבת במעשה היישובי בגליל התחתון המזרחי מאז שנת 1899. באותה השנה הסתיים השלב הראשון של רכישת קרקעות על-ידי החברה באיזור, והוחל בבניית חוות סג'רה, היא חוות הכשרה הראשונה בארץ-ישראל, שנועדה להכשיר מועמדים מתאימים להתיישבות חקלאית 'למושבות שתיוסדנה לא באופן מקרי אלא בשיטה ובמחשבה תחילה'.

יק"א קבעה מראש בעקרונות פעילותה, כי כל עשייתה ההתיישבותית חייבת להיות מנוהלת כמפעל כלכלי, אשר מהווה מקור הכנסה לחברה, ששאפה שלא לסכן את השקעותיה. יק"א הסתפקה בהעברת האמצעים ההתיישבותיים והכלכליים למתיישבים, ופיקחה אחר תהליכי ביסוסם. החברה קבעה, כי מושבותיה תתבססנה על 'הפלחה החרבה', ובעיקר על גידול תבואות, ביחידות עיבוד גדולות של 250-300 דונם למשק משפחתי. המתיישבים על אדמות יק"א נבחרו בקפידה רבה, חלקם לאחר הכשרה בחוות סג'רה, וחלקם מקרב בני המושבות

הוותיקות (מטולה, ראש-פינה, זכרון-יעקב, מאיר-שפיה ובת-שלמה), או מבין הפועלים החקלאיים ה שצברו נסיון וידע חקלאי.

יק"א הקימה בגליל התחתון המזרחי חבל התיישבותי על-פי תפיסה איזורית כוללת והעניקה לחבל זה עדיפות על פני איזורים אחרים בארץ-ישראל. בין השנים 1899-1908 נוסדו במזרח הגליל התחתון ובעמק-הירדן שמונה יישובים חדשים. האחרונים שבהם היו המושבות מצפה וכנרת.

חיים מרגלית-קלוורסקי ניהל את הפעולה היישובית של יק"א בגליל התחתון המזרחי בשנים 1900-1905, תכנן את בניית המושבות, קבע את מיקומן, בחר את מתיישיבהן, החדיר אליהן ענפים חקלאיים חדשים, פיתח מקורות מים עצמאיים בסביבתן וקבע את רמת השירותים שמתיישיבהן יקבלו בתחומים השונים. קלוורסקי יצר בחבל ההתיישבותי החדש את 'האריס היהודי': על-פי הצעתו-שיטתו של קלוורסקי הוגדרו המתיישיבים על אדמות יק"א כאריסים, ועל-כן נרשמו שטחי הנחלות והבתים לבעלותה של יק"א ונמסרו למתיישיבים בחכירה זמנית. על המתיישיבים היה להוכיח שיש ביכולתם להשיב את האשראי שקיבלו, ואת הוצאות הביסוס, ואז היו אמורים לזכות במעמד של איכרים עצמאים. רובם המכריע של המתיישיבים הראשונים במושבות הגליל התחתון המזרחי היו אריסים על אדמות יק"א במשך למעלה משלושים שנה, עד לשלהי שנות השלושים וראשית שנות הארבעים, עת הותרו חוזיהם עם החברה המיישבת, וכניסה לעידן חדש.

בחמש שנות פעילותו בגליל התחתון המזרחי רכש קלוורסקי בחבל ארץ זה כ-80,000 דונם, ובהם גם אדמותיה של מצפה, ונוסדו המושבות מסחה-כפר תבור, ימה-יבנאל, מלחמיה-מנחמיה, סג'רה-אילניה, בית-גן ושמסין (כשניים וחצי ק"מ מדרום ליבנאל, סמוך לחורשת יעלה). המושבות מצפה וכנרת נוסדו בשנת 1908 על אדמות שנרכשו על-ידו בעת שבה שימש קלוורסקי זה מכבר כמנהלן של מושבות הגליל העליון מטעמה של יק"א.

מצפה היא המושבה השביעית שהקימה יק"א בגליל התחתון המזרחי. המושבה נוסדה על אדמות עין כאתב בידי פועלי 'העלייה השנייה', שנענו לקריאתה של יק"א, התאכרו על אדמות עין כאתב והפכו לאריסיה. פועלים אלה היו חברים בארגון 'החורש' או שהיו קרובים לרעינותיו. הארגון, שנוסד בשנת 1907, נועד 'לפתח בארצנו אלימנט של פועלים-פלחים בריאים בגופם וברוחם'. במצפה יישמו חבריו את רעיונו המרכזי של 'החורש'.

מייסדי המושבה והראשונים שנאחזו באדמותיה היו צעירים בני 21-27: דוד דרוקר, האחים משה וחיים טריפון, אהובה ואליהו נוביק, צבי גרוס, נחום הלוי, מ' בוברין, טוביה ספיר ודוב בן-גליל. צאצאי המשפחות טריפון, נוביק, גרוס וספיר מתגוררים במושבה גם בימינו אלה (2010).

למייסדי המושבה היה רקע משותף: הם היו חברים במפלגת 'פועלי-ציון', בעלי נסיון מן 'ההגנה העצמית' ברוסיה, וחלקם היו חברים במשך זמן קצר בארגון השמירה החשאי 'בר-גיורא'. כל מייסדי מצפה היו פועלים חקלאיים במושבות או בחוות סג'רה קודם לעלייתם אל אדמות עין כאתב.

במושבה המבודדת והמרוחקת מיישובי עברי כלשהו – 'ללא שכן ועוזר בעת מצוקה' – עסקו מייסדיה מאז אוגוסט 1908 בביסוס משק הפלחה. שדותיהם היו מרוחקים מן המושבה, וחלקותיהם מפוצלות ברדיוס של כשבעה ק"מ ממנה. סלעי בזלת כבדים וגדולים כיסו אותן, ומקור מימיהם העיקרי היה עין כאתב הסמוך למושבה, שמימיו היו לרוב דלוחים. המת'ישיבים חיו במתח וחשש מתמיד מפני הפלאחים והבדווים שכניהם, ונאלצו כמעט מיומם הראשון במקום לאבטח את העובדים בשדות. לעזרתם חשו חבריהם מ'בר-גיורא' ולימים מאגודת 'השומר'.

עד לשנת 1910 התגוררו ראשוני מצפה במבנה אחד שיק"א בנתה במושבה. ב-1910 נבנו בתי האיכרים וחצרות המשקים לאורך רחוב אחד, שממנו התפצל רחוב קטן נוסף. בשני הרחובות נבנו עשרה בתי מגורים בלבד. הייתה זאת מושבה שנבנתה כ'כפר רחוב' בעל אגף מבונה אחד, עם 'חריגה' קלה כלפי צפון. בתי המגורים, שבנתה יק"א במצפה, היו זהים במתארם ובממדיהם לרוב הבתים שנבנו בראשית המאה העשרים במושבות האחרות בגליל התחתון המזרחי.

בקצה חצרות המשקים נבנתה במצפה, כבמושבות הגליל התחתון האחרות, 'חומת החצרות', שיצרה מעין 'קו הגנה' רציף כלפי דרום, אל מול מדרונה הצפוני של רמת פוריה. שרידים ממנה ניתן עדיין לראות. מעבר ל'חומת החצרות' השתרעו החלקות החקלאיות הצמודות למשקים - ה'חכורות'. אלה השתרעו עד לדרך הראשית נצרת-טבריה. יק"א לא בנתה במצפה מבני ציבור כלל, למעט בניין בית ספר, אשר הוקם בשלב מאוחר יחסית: בניינו הושלם רק בשנת 1922. מבנה בית הספר קיים, ומקומו מעט מדרום לשורת הבתים, מעל בור המים המרכזי של המושבה. בור זה נועד לאגור מי נגר עילי: פקידות יק"א 'בחרה לעשות בור משותף שיתכנסו בו מי הגשמים'.

מתארה הראשוני של המושבה מצפה נשמר בשלמותו עד ראשית התרחבותה בשנת 1977.

במשך כשישים שנה הייתה מצפה אחת המושבות הקטנות ביותר בארץ-ישראל, ושנים רבות אף המושבה הקטנה ביותר מבחינת מספר תושביה ומספר בתיה. משנת ייסודה ועד לשנת 1977 התגוררו בה בין שש לעשר משפחות איכרים בלבד. במשך עשרות שנים התבססו

איכריה על משק הפלחה בלבד, וידעו קושיי כלכלי מתמשך בשל העובדה שלא נמצא למושבה מקור שופע של מים זמינים. רק בשנת 1927 הונח קו מים בין טבריה למצפה, אך הוא לא פתר את בעייתה היסודית של המושבה, שכן נפגע ונפגם בתדירות גבוהה, וגם ערביי הסביבה התנכלו לו לעיתים קרובות. על-כן נדרשו איכרי מצפה להמשיך ולשאוב מי מעיינות, לעתים דלוחים, או להסיע מים בחביות מטבריה אל המושבה. לימים, כאשר הונח בשנת 1942 קו כנרת-חטים, החלה המושבה לקבל את מימיה מן היישוב הסמוך כפר חטים. קו זה פתר לראשונה בתולדות המושבה את משבר אספקת המים, אך לא חסרו גם בו תקלות רבות, שהחזירו את איכרי מצפה אל מי עין אל כאתב.

מלבד גידולי הפלחה, המסד הכלכלי של מצפה, פיתחו איכריה גם משק חלב משפחתי זעיר, ובשנות 'הבהלה לטבק' גידלו בשדות המושבה שיחי טבק. בשנות השיא (1924-1925) של גידול זה נעזרו המצפאים בפועלים שכירים, שהגיעו ממושב חיטין השכן (על קורותיו נספר ברשימה נפרדת).

בני המושבה נודעו בסביבתם בשל עוז רוחם. המושבה המבודדת והמרוחקת הצמיחה מתוכה אנשים אמיצי לב, שלא חששו מן הסביבה העוינת ונסתייעו מאז 1937 ביחידות הנוטרים שחננו במושבה, בשנים בהן התנועה בדרכי הגליל התחתון והעבודה בשדותי הייתה בבחינת סכנה של ממש.

בימי "המרד הערבי", המוכר כמאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), ספגה מצפה מכות אנושות.

ב-9 באוגוסט 1936 נפל האיכר-השומר גד אביגדורוב על משמרתו בעמדה הצפון מערבית במושבה (עמדה זו נהרסה לפני כשלוש שנים -2006). גד היה איש רב מעללים, מחלוצי 'העלייה השנייה', מראשוני 'בר-גיורא' ו'השומר' ואיכר במושבה מאז שנת 1922.

ב-28 בפברואר 1937 נשדד העדר של המושבה. שוד העדר היכה במושבה מכה קשה, כלכלית ומורלית, ממנה הצליחה להיחלץ בסיועה של פיק"א (מחליפתה של יק"א מאז 1924).

בשבת 11 ביוני 1938 נרצח בן המושבה יוסף ספיר, שעשה את דרכו ממצפה אל צמח, בשולי 'יער צבי' שבקרבת המושבה. יוסף היה בנם של ראשוני המושבה, חנה וטוביה ספיר, אמיץ לב, איכר למופת, ישר דרך וחבר ותיק של ערביי הסביבה.

בני המושבה נרתמו למאמץ הלאומי, נטשו את משק הוריהם, והתנתקו מבתיהם לפרקי זמן ממושכים. חמישה מבני מצפה התנדבו לפלמ"ח, ארבעה לצבא הבריטי וארבעה ל"חיל הנוטרים".

מצפה הייתה מושבה מגויסת, שבניה נטלו חלק משמעותי בבניית כוח המגן העברי בשנות השלושים והארבעים. במלחמת העצמאות שירתו בני המושבה ביחידות ה'הגנה' וצה"ל, רובם במסגרת חטיבת 'גולני'. הם לקחו חלק בהגנת הגליל התחתון, ובמערכה על טבריה ועמק הירדן. שלושה מבני מצפה לחמו בחזיתות אחרות.

אברהם (בומצ'יק) אביגדורוב, בן המושבה ובנו של גד אביגדורוב, עוטר ב'אות הגבורה' על חלקו בבלימת שיירת נשק הערבית במבואות קרית מוצקין, ב-17 במארס 1948. ראובן קמחי, בן המושבה, ואיש הגדוד השני של הפלמ"ח, נפל ב-8 ביולי 1948 בקרבת כפר דרום.

ייחודה של מצפה בממדיה הקטנים, בבדידותה, בעובדה שנשמרה על-ידי חברי 'בר-גיורא' ו'השומר' מאז 1908-1909, בתלאותיה בשל מקומה הגיאוגרפי והטופוגרפי הנחות, בהתמודדות אנשיה עם ארץ המזרע החרב ויושביו, במתארה הייחודי, בהיעדרם של רוב השירותים הציבוריים בה, שלא כרוב מושבות הגליל התחתון האחרות, בעוז איכריה ובעובדה שכל מייסדיה באו ממחנה הפועלים של 'העלייה השנייה'.

ספרו: מצפה מושבה בגליל התחתון יצא לאור בשנת 2005 הוצאת ספרים אחיאסף בע"מ.

